

Страх розмаїття: національні властивості толерантності і гомофобії

Тамара Марценюк

Кілька років тому голова Комітету з прав людини, національних меншин і міжнародних відносин Верховної Ради України Леонід Грач в інтерв'ю газеті «Комерсант» (17.11.2006) висловився з приводу гомосексуальності: «Гомосексуалізм – це аномалія, спричинена аморальністю та порочністю людини». Узвичаєно нетолерантне ставлення до сексуальної ідентичності у цьому випадку прикметне тим, що до мови ворожнечі (hate speech) вдається офіційна державна особа, яка обіймає знакову посаду: очолює парламентський комітет, який має захищати права так званих «вразливих» груп. На той час він складався з підкомітетів, кожен із яких мав опікуватися питаннями: прав людини; міжнародних відносин; корінних народів, національних меншин та етнічних груп; депортованих народів і національних меншин; жертв політичних репресій; гендерної політики; міграції та біженців; українців за кордоном; етнополітики та упередження національних конфліктів; міжнародно-правовими. Вочевидь, для нас тут цікавим є підкомітет гендерної політики, до компетенції якого мають входити права не лише гетеросексуальних чоловіків та жінок.

Випадки офіційної мови ворожнечі з боку відомих посадових осіб не є поодинокими. Моніторинг порушення прав ЛГБТ-спільноти засвідчує, що вітчизняна політична верхівка схильна до «явної та прихованої гомофобії, небажання розуміти проблеми та потреби геїв та лесбійок»¹. У звіті «Українські гомосексуали і суспільство: взаємне проникнення» автори детально наводять публічні висловлювання представників різних політичних сил на тему гомосексуальності. Наприклад, 2007 року член Комітету Верховної Ради з питань соціальної політики та праці народний депутат Василь Хара, обговорюючи внесення до антидискримінаційної статті проекту Трудового кодексу України згадки про сексуальну орієнтацію, заявив: «Особисто я вважаю, що геї та лесбійки порушують усі норми моралі. Це фізичний недолік, який треба приховувати, а не виставляти напоказ. З іншої сторони, те що вони вимагають – це європейська норма й, швидше за все, залишиться в проекті кодексу, хоча особисто я проти цього».

Натомість представники ЛГБТ-спільноти горді з того, що Україна 1991 року першою з пострадянських країн декриміналізувала гомосексуальність, а нова редакція ст. 122 КК встановлює покарання за гомосексуальні відносини лише в разі насилля. Однак декриміналізація гомосексуальних відносин не означає сама собою визнання за гомосексуалами їхніх громадянських прав. Проблеми, з якими стикаються гомосексуали в Україні, змушують ЛГБТ-організації звертатися з відкритими лис-

тами² до президента і високих посадовців, порушуючи питання, що потребують рішення на державному та законодавчому рівнях.

Із другого боку, гей-активісти відзначають відносну терпимість українського суспільства у ставленні до гомосексуалів порівняно із суспільствами сусідніх країн. На думку керівника гей-форуму України Святослава Шеремета, динаміка розвитку в Україні руху геїв і лесбійок «має позитивну тенденцію», а Київ – «вельми лояльне до геїв місто». До розряду

Учасник мітингу «Гомосексуалізм – це збочення» (Київ, 2007)

гомобобних країн він зарахував Польщу та Росію, зауваживши зокрема, що спроба провести гей-парад у Москві 27 травня 2006 року була лакмусовим папірцем для російської демократії, яка цього випробування не пройшла, і така сама наступна спроба 2007 року не вдалася теж. У Києві Шеремет також не очікує гей-парадів у найближчі 10–15 років через гомобобні настрої громадськості.

Можна зауважити, що ставлення до проведення гей-прайдів є прикладом різниці в діяльності ЛГБТ-спільнот України та Росії: українська виважена та поміркованіша, здійснює діяльність покровоко, а не вимагає від громадськості, щоби та негайно змінила своє ставлення. Виступаючи на міжнародній конференції щодо прав ЛГБТ-спільноти (Київ, 4–5 жовтня 2008 року), Святослав Шеремет однією зі стратегій розвитку ЛГБТ-руху в Україні назвав так звану «політику компромісу», два найголовніших аспекти якої – не проводити в Україні гей-прайдів і не домагатися реєстрації одностатевих шлюбів, маючи натомість на меті запровадження одностатевих реєстрованих партнерств.

Однак активні гомобобні вияви притаманні певним громадським об'єднанням і в Україні. Зокрема, активно протидіє ЛГБТ-спільноті громадський рух «Любов проти гомосексуалізму»³. Нещодавно вони вже вчетверте провели Сімейний карнавал «Любов проти гомосексуалізму», залучивши діячів культури та державних службовців. А найсвіжіша гомобобна подія сталася 10 вересня 2009 року на Форумі видавців у Львові. На прес-конференції, присвяченій виходу першої на пост-

радянському просторі антології сучасної світової квір-літератури «120 сторінок содому», дві групи молодих людей намагалися перешкодити заходу. Одні, невідомі, під вигуки «українська молодь проти содомії» закидали учасників помідорами й одразу зникли, інші, що назвались представниками організації «ВО «Тризуб» імені Бандери», обливали учасників майонезом і водою.

***

Зрозуміло, що коли у висловлюваннях про гомосексуалів до мови ворожнечі вдаються державні посадовці та ЗМІ,

що вони самі або їхні знайомі зазнавали дискримінації, і з-поміж ознак, за якими її вчинено, сексуальна орієнтація та стать поділили порівну четверте-п'яте місця: на них вказали по 14,4% респондентів. Окрім того, 59% назвали «стан здоров'я», 53% – «вік», і 17% – «сімейне становище». Цікаво, що мало хто згадував національність і релігійні переконання (1% та 0,5% респондентів відповідно).

До дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації чутливішими є респонденти віком 16–35 років, тоді як старші люди частіше вказують стан здоров'я та вік. З'ясовано сфери, де відбувається дискримінація: на чолі списку – зайнятість і оплата праці, медичне обслуговування та соціальний захист. У тих, хто назвав причиною дискримінації сексуальну орієнтацію, найпроблемнішою сферою для реалізації їхніх прав є зайнятість: 45% зазначили труднощі із влаштуванням на роботу й кар'єрним зростанням, 31% – з отриманням відповідної платні. Наступним кроком у дослідженні було запитання про подолання дискримінації. Серед спрямованих на це спеціальних заходів (з-поміж них можна було вибрати кілька) 49% респондентів відзначили потребу ухвалити нове законодавство, 48% – покращити обізнаність громадян зі сферою захисту особистих прав, 33% – удосконалити чинне законодавство. Кожен четвертий волів би загального підвищення рівня толерантності в суспільстві, кожен п'ятий наголосив на потребу спеціального навчання державних службовців. Показово, що мало хто сподівається подолати дискримінацію «економічними» засобами: лише 0,5% покладається на ліквідацію безробіття і 0,3% – на підвищення матеріального та соціального рівня. З-поміж респондентів, занепокоєних дискримінацією через сексуальну орієнтацію, більшість називає два основні заходи на її подолання: покращити обізнаність громадян зі сферою захисту особистих прав (53%) і підвищити рівень толерантності в суспільстві (37%). Отож респонденти очікують зрушень не від ухвалення чи вдосконалення законів, а радше від «просвітницьких» кампаній.

В Україні соціологічні дослідження дискримінації здійснюються украй рідко, попри те, що рівень нетерпимості в суспільстві зростає. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) у 1991 та в 2006 роках провів дослідження і виявив динаміку суспільних настроїв стосовно рівня толерантності до гомосексуалів. Найзагальніший висновок із його результатів⁴ полягає в тому, що за останні

¹ Українські гомосексуали і суспільство: взаємне проникнення: Огляд ситуації: суспільство, держава і політика, ЗМІ, правове становище, гей-спільнота / Центр «Наш світ». Київ: Атопол, 2007, с. 42 (http://www.gay.org.ua/publication/gay_ukraine_2007-u.pdf).

² Див. веб-сайт Центру «Наш світ»: <http://www.gay.org.ua>

³ <http://love-contra.org>

⁴ Дискримінація за ознакою кохання. Звіт про дотримання прав геїв та лесбійок в Україні, Київ: Нора-Друк, 2005 (http://www.gay.org.ua/publication/report_2005-r.pdf).

15 років рівень толерантності щодо чоловіків із гомосексуальною орієнтацією в Україні істотно не змінився і вони залишаються групою, що зазнає стигматизації.

З таблиці видно, що дещо зменшилася частка людей, різною мірою не згодних із тим, що суспільство має ставитися до гомосексуалів як до всіх інших людей (з 34,9% до 28,5%). При цьому не змінилася частка прихильників рівного ставлення (33,7% та 33,3%). Натомість, зросла частка тих, хто дає посередню оцінку – «і згодні, і не згодні» (з 8,9% до 16,3%). Більше ніж п'ята частина населення України взагалі не визначилася у своєму ставленні до гомосексуалів.

Активісти лесбійей руху роздають на Хрещатику листівки про толерантність (Київ, 2007)

Тут варто розповісти, як я, будучи у 2006–2007 академічному році гостьовою дослідницею у Гетебурзькому університеті (Швеція), презентувала дані цього дослідження на семінарі про гендерні питання в Україні. Шведів вразили не так «нетолерантні» відповіді на запитання, як саме його формулювання: вони не припускали протилежного – що можна ставитися до гомосексуалів не як до всіх інших людей. Щоправда, потім додали, що колись і у Швеції це запитання ставили у подібній формі, – але цього не слід

Таблиця 1

Відповіді на запитання «Якою мірою Ви згодні чи не згодні з судженням "Суспільство має ставитися до гомосексуалів як до всіх інших людей"» у 1991 та 2006 рр. (%)

	1991	2006	Різниця
повністю не згодні	27,6	19,5	8,1
радіше не згодні, аніж згодні	7,3	9,0	-1,7
і згодні, і не згодні	8,9	16,3	-7,4
радіше згодні, аніж не згодні	7,1	13,5	-6,4
повністю згодні	26,6	19,9	6,7
важко сказати	22,6	21,9	0,7
Усього	100,0	100,0	

робити, бо вона ставить під сумнів самозрозуміле твердження.

У 2002 та 2007 роках опитування з метою з'ясувати ставлення в українському суспільстві до гомосексуалів було проведено на замовлення ЛГБТ-організації «Наш світ». Результати⁶ демонструють помітне зростання гомофобії за останні роки. Збільшився відсоток людей, які виступають проти надання гомосексуалам однакових із гетеросексуалами прав. Водночас поменшало людей, які виступають за рівноправність. Також автори звіту зазначають, що жінки виявляють меншу гомофобність, ніж чоловіки. Обидва опитування показують, що чим освіченішими є респонденти, тим то-

Світлина із сайту «Гей та лесбійки України» (www.gay.org.ua)

лерантніше вони ставляться до людей з іншою сексуальною ідентичністю.

Від 2002 по 2007 рік зросла гомофобія всіх вікових груп. Дослідники звертають увагу на небезпечну тенденцію щодо вікових особливостей у динаміці ставлення до гомосексуалів. Очевидно, що найменш гомофобними є молоді люди віком 16–29 років. Проте ретельніший аналіз показує, що в цій групі за рівноправність для гомосексуалів 2002 року виступало 63%, а 2007 року цей відсоток істотно зменшився і становив 40%.

Подібні перестороги щодо нетерпимості молодих людей висловлює соціолог Володимир Паніотто у вивченні динаміки ксенофобії та антисемітизму в українському суспільстві. Загалом з 1991 по 2007 рік їх рівень в Україні істотно збільшився. Найтривожнішою тенденцією у зростанні рівня антисемітизму є те, що за останні 10 років найінтенсивніше зростання рівня антисемітизму характерне для молоді 18–20 років (молодь до 18 років не досліджували, Паніотто припускає, що становище у цій віковій групі не краще)⁷. Якщо загальний рівень ксенофобії є найвищим серед старших вікових груп і молоді люди 18–20 мають нижчий рівень ксенофобії, ніж інші вікові групи, то рівень антисемітизму серед них є найвищим з усіх вікових груп.

Соціологи, досліджуючи нетолерантне ставлення до різних груп населення, зосереджуються на соціодемографічних характеристиках респондентів. Рівень нетолерантності до

гомосексуалів, на їхню думку, залежить від *статі* (жінки толерантніші від чоловіків), *рівня освіти* (освіченіші люди – терпиміші), *віку* (молодші за віком люди толерантніші від старших, за винятком хлопців-підлітків), *регіону мешкання* (міські жителі толерантніші за сільських), *релігійності*, *професійної зайнятості*, *рівня прибутків* тощо. Цікаво було би з'ясувати кореляцію між рівнями сексуальної нетолерантності та антисемітизму чи ксенофобії загалом. Можна припустити, що багато хто поєднує нетолерантне ставлення до різних суспільних груп.

Розгляньмо результати дослідження іншого питання в рамках вивчення думок і поглядів населення України у 1991 та 2006 роках (КМІС). Поряд із толерантністю до гомосексуалів вивчалася також ставлення до людей, хворих на СНІД. За останні 15 років на тлі зростання кількості ВІЛ-позитивних людей в Україні зріс рівень толерантності до хворих на СНІД: у 1991 році повністю погоджувалися з тим, що їх треба ізолювати від суспільства, 42,5% населення України; 2006 року кількість таких респондентів зменшилася до 24,6%. Загалом частка «повністю згодних» і «радіше згодних, аніж не згодних» з ізоляцією хворих на СНІД за 15 років зменшилася від 50,4% до 35,7%, тоді як частка більшою або меншою мірою не згодих із цим зросла від 27,7% до 33,9%. Зростання рівня толерантності зафіксовано переважно у віковій групі 30–59 років; менш толерантні за решту населення люди старші від 60 років. Сільські жителі виказують меншу толерантність до хворих на СНІД, аніж містяни.

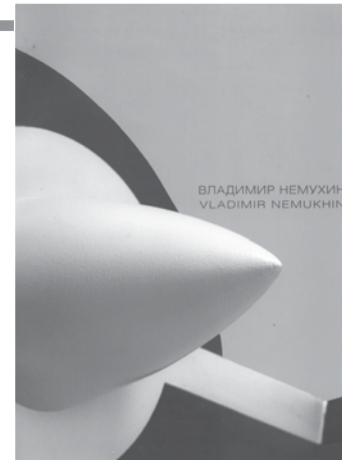
Причин підвищення рівня толерантності українського населення до ВІЛ-інфікованих із результатів дослідження не видно, але можна припустити, що це наслідки активних просвітницьких кампаній, насамперед у ЗМІ, що їх від початків епідемії ВІЛ/СНІД у 1995 році проводять державні заклади і громадські організації, вітчизняні й міжнародні. Чи можливо у такий же спосіб змінити ставлення до гомосексуалів? ЛГБТ-спільнота зазвичай звертає велику увагу саме на «просвітництво» – у навчальних закладах і у ЗМІ.

Подібною щодо проявів гомофобного ставлення є ситуація у російському суспільстві. Соціолог Ігорь Кон, виступаючи в жовтні 2005 року в Києві на круглому столі, проаналізував опитування про ставлення до сексуальних меншин у Росії, що його у квітні виконав Левада-центр (Таблиця 2). Кон підсумував результати, означивши ставлення 23% російського населення як «послідовно толерантне» і приблизно такої самої кількості – 22% респондентів – як «послідовно гомофобне».

⁵ Їх оприлюднено на сайті КМІС (<http://www.kiis.com.ua>) 30 листопада 2006 року.

⁶ *Українські гомосексуали і суспільство: взаємне проникнення. Огляд ситуації: суспільство, держава і політика, ЗМІ, правове становище, гей-спільнота. Центр «Наш світ»*, Київ: Атопол, 2007, с. 35–36 (http://www.gay.org.ua/publication/gay_ukraine_2007-u.pdf).

⁷ В. Паніотто, «Динаміка ксенофобії та антисемітизму в Україні (1994–2007)», *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2008, №1, с. 213.

Владимир Немухин Скульптура. Графика. Живопись

Київ: Igor Voronov series; Karas Design Services, 2009

Каталог творів Володимира Немухіна – гідний привід поговорити про симптоматику вітчизняного арт-книговидання, чия нібито широка діяльність обмежується насправді надзвичайно вузьким колом читачів. Це п'ятий художній альбом, виданий у співпраці тандему «Igor Voronov series» та «Karas Design Services»; раніше з'явилися альбоми Огюста Родена, Олександра Архипенка та Деметра Чепрауса і каталог «20 художників України: кінець століття» – попри 2000-й наклад кожного їх можна побачити тільки завдяки тіснішому знайомству з проектами Ігоря Воронова, серед яких, зокрема, слід зауважити виставку творів скульпторів Паризької школи в межах останнього скульптурного салону в Українському домі (2009).

Каталог зроблено згідно з міжнародними стандартами художнього альбому – наближений до А4 формат, картонна, якісно припасована обкладинка, чудовий папір. Текстова частина альбому складається з передмови німецького колекціонера творів художників-нонконформістів Якуба Бар-Гера, а також із біографії художника російською та англійською мовами. Альбом містить 28 робіт Володимира Немухіна, відтворених у приблизно вдвічі більшій кількості бездоганно виконаних фотографій Дмитра Шилова.

Біографію художника-нонконформіста Немухіна цілковито визначили вже легендарні, хоч і ще не такі й віддалені часи, коли панівна в СРСР ідеологія жорстко контролювала творчість, зокрема і мистецтво. Про те, яку відразу здатне викликати насильство над уявою, написано більше ніж досить. А що на сторінках вітчизняної арт-преси йдеться нині переважно про художників українського походження, про релігійні проекти чи про контемпорарі-арт, то увага до творчості всіх інших нонконформістів незаслужено зійшла нанівець.

А тимчасом твори вже майже дев'яносторічного учасника Ліанозовської групи, мешканця Дюсельдорфа, безперечно, могли би зацікавити цінувальників мистецтва, – тож сподіваймося, що цей каталог, а ще краще, виставки Володимира Немухіна матимуть розголос у ширших колах гуманітарів поза вузьким суто фаховим середовищем.

Богдана Пінчевська

Загальне ставлення до сексуальних меншин у Росії

	Кількість	%
Послідовна толерантність: визнання моральної, соціальної та психічної повноцінності і громадянського рівноправ'я представників сексуальних меншин	368	23,0
Послідовна гомофобія: геї та лесбійки неповноцінні та/або є загрозою для суспільства, задля запобігання якій їх варто обмежувати в правах, лікувати та/або кримінально переслідувати	350	21,9
Нейтральна позиція: відсутність інтересу до проблеми, небажання чи страх висловлюватися з даного приводу	184	11,5
Кон'юктурна позиція: логічно непослідовна, коли думка змінюється залежно від ситуації, поточної інформації чи власного емоційного стану	405	25,3
Збереження status quo: влаштовує нинішнє становище, тобто відсутність репресій у поєднанні з відмовою з боку держави у захисті від дискримінації	293	18,3
Разом	1600	100

Джерело: Левада-центр, квітень 2005 року.

В Європейському Союзі також досліджують ставлення населення до дискримінації. Дві директиви ЄС – «Racial Equality Directive» та «Employment Framework Directive» – окреслюють перелік принципів, що надають громадянам ЄС мінімальний рівень юридичного захисту проти дискримінації на ґрунті расової та етнічної приналежності, релігійних переконань, віку, сексуальної орієнтації, інвалідності, насамперед на робочому місці. Аби привернути увагу до проблеми дискримінації та підняти рівень обізнаності з людськими правами, Європейська Комісія оголосила 2007 рік «Європейським

роком рівних можливостей для всіх». Відповідно, мета діяльності у 2007 році – інформування європейців про їхні права та промоція рівних можливостей.

ЕК також досліджує ситуацію з дискримінацією та нерівністю. Зокрема варто звернути увагу на дослідження «Дискримінація в Європейському Союзі», проведене влітку 2006 року в країнах – членах ЄС. Серед різних ознак дискримінацій сексуальна орієнтація стоїть на третьому місці після етнічної приналежності та інвалідності. Половина опитаного населення ЄС вважає дискримінацію на основі сексуальної орієнтації поширеною. 68% населення

під німецькою окупацією, розповідь про «велику пожежу» на Хрещатику наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 року, про Бабин яр і штучний голод у Києві в 1941–1942 роках складають найцінніший матеріал книжки. Вона передусім є даниною пам'яті талановитого брата «Гоги» – відомого українського графіка Георгія Малакова (йому й присвячено книжку). Маленький хлопчик, оповідаючи про себе, сприймає навколишній світ переважно очима старшого брата, якому на початок війни виповнилося вже чотирнадцять років і який, власне, є головним героєм книжки.

Образи давно забутого Києва. Неодмінно присутній він і на численних тогочасних малюнках Георгія Малакова – унікальних «замальовках» із життя Києва під час окупації. Крім ілюстративності, вони часто виступають як історичні джерела. Фактично кожну сцену з них обіграно в самому тексті. Часом навіть видається, що картини, подані в книжці вербально, аж до дрібних деталей просто взято з тих малюнків. Скільки тут власне авторського досвіду, важко сказати.

Варто наостанок вказати позірну різницю між старим і новим текстами. Якщо перший читається легко і цікаво, вражає деталізацією опису, в другому авторське втручання зведено до мінімуму. Це вже більше скидається на такий собі «колаж» зі спогадів, листів, документів – читач остаточно занурюється в суто родинні, а відтак, й дещо буденні справи. Найчіткіше цей підхід видно у кінцевій частині оповіді (про 1945–1946 роки), яка фактично складається з уривків Гогиних спогадів із 1946 року.

Юлія Кисла

усіх 25 країн – членів ЄС вважають, що гомосексуалам важко бути «відкритими» на робочому місці.

Дискримінацію на основі сексуальної орієнтації значно більше схильні вважати поширеною молоді люди. Істотно впливає на думку про цю форму дискримінації наявність друзів-гомосексуалів. У середньому 35% респондентів відповіли, що мають гомосексуальних друзів чи знайомих. Вагомим чинником у ставленні до проблеми є культурні особливості країн – членів ЄС: дослідження дискримінації в 2008 році показало, що про наявність друзів-гомосексуалів повідомляють 69% голандців і лише 3% румунів.

Досліджено також думку європейців із приводу заходів на подолання дискримінації, зокрема, хто відіграє важливу роль у процесі подолання дискримінації. На першому місці стоять навчальні заклади (школи та університети) (42% респондентів), далі – батьки (40%), ЗМІ (34%), національні уряди (31%). На запитання про обізнаність з особистими правами у випадку дискримінації лише третина європейців відповіли позитивно.

Звісно, розповсюдженість тієї чи іншої форми дискримінації залежить від того, як респонденти інтерпретують поняття *норми*. Та якщо порівнювати дослідження сприйняття дискримінації на основі сексуальної орієнтації, можна припустити, що європейці до проблеми дискримінації (зокрема на основі сексуальної орієнтації) чутливіші за українців. Складно зіставляти ці два дослідження, проте певні особливості підходу впадають в око. Зокрема, європейцям дослідники ставлять запитання інтимнішого характеру – про родинне та близьке коло спілкування (батьки, друзі), і це дає реалістичнішу картину: адже первинне (родина) та вторинне (школа) середовища соціалізації багато вказать у формуванні будь-якої ідентичності людини, не лише сексуальної.

Взагалі, дискутуючи з приводу (не)толерантного ставлення до людей із гомосексуальною орієнтацією, я пропоную розглядати такі складники:

1. «Нормальність» чи «ненормальність» (девіантність) гомосексуальності як суспільного явища. Чи приймає це явище на своїх теренах більшість суспільства? Наприклад, шведські дослідники не вважають гомосексуальну орієнтацію девіантною поведінкою і в жодному разі не позначають її як «нетрадиційну». Бо за останні десятиліття шведські традиції змінилися.

2. Моральна оцінка гомосексуальних відносин. Неабияку роль у цьому відіграє релігія.

3. Апеляція до прийняття гомосексуальності для себе і близького оточення, що міцно пов'язано з другим пунктом. Нерідко як закид можна почути: а чи хотіли би ви, щоби ваш син був гомосексуалом?

4. Визнання чи невизнання одностатевих шлюбів і права на всиновлення дітей, що вважається одним із найвищих ступенів толерантності до гомосексуальних людей.

***

Пропоную поглянути, якою є ситуація із дослідженням явища гомо-

сексуальності в академічній спільноті України. Я нікого не здивую, сказавши, що переважно цим займаються самі ж ЛГБТ-організації, яких в Україні, за даними Святослава Шеремета, зареєстровано 14: 2 всеукраїнські, 2 міжрегіональні та 10 місцевих. Крім того, частину ЛГБТ-спільноти (а саме чоловіків, що мають секс із чоловіками) вивчають як групу ризику ВІЛ/СНІД – разом із жінками комерційного сексу та споживачами ін'єкційних наркотиків. Наприклад, Міжнародний благодійний фонд «Міжнародний Альянс із ВІЛ/СНІД в Україні» та Центр соціальних експертиз провели дослідження «Моніторинг поведінки чоловіків, які мають секс із чоловіками, як компонент епідагледу другого покоління» (2004). Звіт «Оцінка чисельності груп підвищеного ризику інфікування ВІЛ в Україні» (2005) називає приблизну мінімальну кількість чоловіків, що залучені до сексуальних стосунків із чоловіками (розрахунки методом коефіцієнтів за результатами масового опитування населення) – понад 120 тисяч осіб. Соціологи питання гомосексуальності досліджують вкрай рідко. Гендерні центри, які, в принципі, також мають вивчати це питання, в Україні його не зачіпають.

Якщо покликатися на міжнародний досвід гендерних досліджень (наприклад, шведський), варто зауважити, що вони охоплюють не тільки жіночі студії (women's studies) та феміністичну критику (feminist studies), а й чоловічі дослідження (men's studies). Крім того, як відповідь феміністичним дослідженням, що підважують чоловічі норми та владу, існують так звані «queer studies», які, своєю чергою, критикують гетеронормативність (heteronormativity) та гетеросексуальну норму. По-третє, gay and lesbian studies (чи LGBT community studies) досліджують представників ЛГБТ-спільноти. Окремо інколи виділяють транс- чи кросгендерні студії (transgender studies) – вивчення трансвеститів і транссексуалів. Останнім часом набули популярності нові концепції, як-от «intersectionality» чи «diversity», де гендер досліджують у поєднанні з іншими соціально-демографічними характеристиками респондентів: віком, етнічною та расовою приналежністю, інвалідністю тощо.

Наслідком браку академічних досліджень є зокрема перекладацько-термінологічні проблеми. Наприклад, відтворюючи поняття «homosexual», ЗМІ майже завжди використовують термін «гомосексуаліст», уживаний за радянських часів, коли це явище було криміналізоване. Натомість в ЛГБТ-спільноті воліють терміна «гомосексуал», що має нейтральніше забарвлення. А замість «гомосексуалізм» ліпше казати «гомосексуальність».

***

Говорячи про становище гомосексуалів в Україні, не можна не торкнутися церковної позиції в ЛГБТ-питанні. В листопаді 2006 року Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій звернулася з відкритим листом із приводу закликів громадських організацій

КИЯНИ ВІЙНА НІМЦІ

Дмитро Малаков
Кияни, війна, німці

Київ: Амадей, 2008

Заступник директора з наукової роботи Музею історії Києва Дмитро Малаков, перевидаючи надруковану ще 2002 року документальну повість «Оті два роки... у Києві при німцях», написав її продовження – розповідь про життя киян після визволення міста радянськими військами в листопаді 1943 року. Цю збірку не можна назвати ані історичним дослідженням, ані мемуарами – здається, більше пасуватиме жанрове означення «документований есей». Є тут власне авторові уривчасті спогади, але їх дуже мало, бо багато чого пам'ятати він просто не міг, мавши в 1941 році всього чотири роки. Це радше роздуми над власним життєвим досвідом, така собі оповідь про життя Малакових у 1941–1945 роках і про те, як війна вплинула на родину ментально.

Історія виживання «при німцях» – живі картини повсякденного життя киян

геїв і лесбійок до керівництва країни злегалізувати одностатеві союзи:

Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій від імені представлених в ній основних християнських, юдейських та мусульманських конфесій України звертається до Верховної Ради України з пропозицією чітко та недвозначно зафіксувати у законах нашої держави те, що подружжя (сім'ю) можуть створити виключно чоловік і жінка. Сім'я, як союз чоловіка й жінки, є встановленою Самим Богом.

А далі висловлено думку про міжнародний досвід:

Досвід країн, які реєструють одностатеві шлюби чи партнерства, свідчить, що започаткований державою шлях віддалення закону від суспільної моралі веде у прірву. Там, де легалізовано проституцію й наркоманію, одностатеві шлюби й евтаназію, вже зараз ставиться питання про легалізацію педофілії. Одночасно такі держави найбільше потерпають від демографічної кризи та духовної деградації. Вже у найближчому часі корінному населенню цих країн загрожує повне зникнення. Ми не хочемо, щоб Україна пішла цим шляхом.

Важко сказати, про які країни тут ідеться. Либонь, про саму лише Голандію: там справді злегалізовано і проституцію, і легкі наркотики та одностатеві шлюби, а кілька років тому стався скандал, пов'язаний із намаганням зменшити вік вступу у сексуальні стосунки. Але в один шерег із нею не варто ставити навіть скандинавські країни (між ними Швеція), у яких з наведеного переліку злегалізовано лише одностатеві партнерства.

Пов'язувати гомосексуальність із демографічною кризою теж немає підстав. Цим питанням охоче маніпулюють також у Росії. Гомосексуалів, зазначає Ігорь Кон, звинувачують у підважуванні традиційного шлюбу. В Європі демографічна криза – справді досить болюче питання, яке треба вирішувати. Але саме в Голандії показник народжуваності (1,7 за даними 2000–2005 років)⁸ є доволі непоганим порівняно з іншими країнами Європейського Союзу (попереді лише Франція, Данія, Норвегія та Ірландія). Але дражливою інформацією (як от рівень народжуваності) дуже легко маніпулювати, ускладнюючи розгляд реальних проблем емоціями та фобіями.

***

На «скандинавському» підході до діалогу навколо ЛГБТ-спільноти варто спинитися бодай трохи докладніше. Серед засадничих цінностей шведського суспільства я насамперед виокремлю *толерантність* – і вона аж ніяк не означає потурання дев'янтним явищам, як-от проституція, алкоголізм, наркоманія чи тютюнопаління. До цього у Швеції чітко ставлення: алкоголь під державною монополією, за проституцію відповідальність несе споживач послуг, палити у громадських місцях заборонено, ніякої легалізації легких наркотиків.

У Швеції ще до кінця 2008 року діяло п'ять омбудсменів, зобов'язаних

захищати основні «вразливі» групи: омбудсмени з питань гендерної рівності (Equal Opportunities Ombudsman), етнічної дискримінації (Ombudsman against Ethnic Discrimination), інвалідності (Disability Ombudsman), дискримінації на ґрунті сексуальної орієнтації (Ombudsman against Discrimination on grounds of Sexual Orientation) і з питань дитинства (Children's Ombudsman). Кожен із них мав свою команду, підзвітну шведським урядовцям (зокрема, міністерству з питань інтеграції та гендерної рівності) та шведському суспільству.

Обов'язки омбудсмена з питань дискримінації на ґрунті сексуальної орієнтації, якого шведський уряд призначав на шість років, полягали в тому, щоб запобігати й протидіяти гомофобії в усіх суспільних сферах. Його сайт вражав інформативністю: матеріали, подані шведською та англійською мовами, роз'яснювали сутність різних форм дискримінації, антидискримінаційне та інше законодавство. Тут-таки вміщували навчально-методичні матеріали та щорічні звіти про діяльність заснованого в 1999 році офісу омбудсмена: 2006 року затверджений у парламенті бюджет на його діяльність складав 970 тисяч єврив.

З 1 січня 2009 року шведи вирішили зреформувати інституцію омбудсмена, беручи до уваги концепцію intersectionality, тобто множинності ієрархій у суспільстві. Обов'язки чотирьох шведських омбудсменів, серед них і того, що опікувався питаннями дискримінації через сексуальну орієнтацію, тепер об'єднано й доручено одному омбудсменові з питань рівності (Equality Ombudsman).

Окрему увагу привертає ініціатива у вигляді книжки «Open up your workplace: challenging homophobia and heteronormativity». Її мета – популярно роз'яснити причини нетолерантного ставлення до людей із гомосексуальною орієнтацією та вказати можливості розв'язання проблеми. Цей проєкт зреалізовано протягом 2005–2007 років завдяки співпраці дослідників, громадських організацій, профспілок, органів державної влади та працівців.

***

Шведський досвід показує один зі шляхів подолання всіляких фобій, серед них і гомофобії: просвітництво й навчання. Надто коли зростає нетерпимість серед молодих людей. Згадувані тут результати соціологічних досліджень показують, що освічені люди – толерантніші. В українських школах зроблено перші кроки в навчанні толерантності. Скажімо, в березні 2008 року в Києві випущено навчальні матеріали, присвячені вивченню проблем ксенофобії, антисемітизму, дискримінації та расизму в сучасному світі. Вони складаються з трьох частин, кожна з яких є окремим робочим зошитом для старшокласників середніх шкіл на тему історії євреїв та антисемітизму в Європі до 1945 ро-

⁸ Див.: «Demographic trends, Total fertility rate (births per woman)», *Human Development Report 2008* (<http://hdrstats.undp.org/indicators/48.html>).

ку, антисемітизму у сучасній Європі й загалом про упередження, дискримінацію, расизм. У рамках загальної теми дискримінації згадано й нетерпимість до гомосексуальності та запропоновано поговорити про це. Реалізують цей проєкт Офіс демократичних інституцій та прав людини ОБСЕ та Музей «Дім Анни Франк» (Нідерланди) у співпраці з українськими партнерами-експертами, в цьому випадку Всеукраїнською асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» й Українським центром вивчення історії Голокосту.

Інший спрямований на подолання ксенофобії проєкт розробляє «Ініціатива розмаїття» (Diversity Initiative) Міжнародної організації з міграції в Україні. Тут, однак, ксенофобію трактовано у вузькому значенні цього терміна – як нетерпимість до людей інших рас, національностей, етносів. Звісно, МОМ має свої пріоритети у напрямках діяльності й тематиках, проте різні ієрархії та нерівності у суспільстві доцільно розглядати комплексно, а не вилаштовувати їх у ще інші ієрархії, надаючи пріоритет тим чи іншим проблемам. Тому, на мою думку, навчати слід не якоїсь однієї толерантності, а толерантностей.

Наостанок зроблю заувагу, що експерти (зокрема з «Ініціативи розмаїття» МОМ) уважають, що термін толерантність не є коректним, адже означає в буквальному значенні терпимість. Якщо ми когось чи щось толеруємо, то терпляче ставимося. Натомість вони пропонують уживати нейтральніший термін «розмаїття» (diversity), який не виражає жорсткого ставлення до явища.

Постає запитання, хто має поширювати толерантне ставлення та повагу до розмаїття в українському суспільстві. Українська еліта? Інтелектуали, досліджуючи ЛГБТ-спільноту, питання гомосексуальності, суспільні настрої тощо, продукуючи в такий спосіб знання, яке робить світ відкритішим? Чи політики, які самі поки що не звільнилися від фобій, яких самих треба вчити бачити світ ширшим і розмаїтішим? Чи ЗМІ, які начебто мають право в Україні транслювати різні думки і бачення? Чи школи та університети, в яких діти проводять третину життя й де формуються їхні особистості? Напевно, все ж таки, спільна робота і спільні зусилля – чи не найкращий спосіб розв'язання проблеми, пов'язаної, на мою думку, передусім із браком інформації та досвіду спілкування з «іншими» людьми. □

Дмитро Малаков
**Прибуткові будинки
Києва**

Київ: Кий, 2009

Цю книжку Дмитро Малаков написав іще 1993 року, але поки рукопис чекав на видавця, дослідження із цієї теми публікували інші.

Багатоквартирні прибуткові будинки у великій кількості (понад тисячу) постали у Києві під час «будівельних лихоманок» 1895–1901 та 1907–1914 років. Ті «гарячки» були спричинені зростанням населення і перетворенням Києва на столицю цукроваріння (київани жартували, що нові будинки стоять на цукровому піску). Але головною причиною стала потреба у житлі родин із доволі чисельного «середнього класу», чий достаток не дозволяв збудувати або придбати власний будинок і змушував винаймати квартиру. Таких наймачів – освічених, добре обізнаних із мітологією, наділених смаком до деталей і здатних «відчитувати» відомі культурні сюжети, – принадували вишукано оздоблені будівлі, тож саме ринок спонукав архітекторів і власників творити досконалі фасади й інтер'єри прибуткових будинків, і саме тому їхні стіни прикрашали путті, кар'ятиди,

атланти, русалки, пегаси, демони, грифони, маскарони, сови, гуси, орли, чаплі, змії, коти, леви, слони, жаби і дельфіни.

Напередодні Першої світової війни вигляд міського центру визначали вже цілі квартали прибуткових будинків. Натомість сам прибутковий будинок із огороженим подвір'ям, флігелями та «службами» (холодильники, стайня, корівник, гараж, сарай) був окремим світом, зі своїм побутом і особливим стилем життя «середнього класу».

Цей світ проіснував близько чверти століття – аж поки більшовики сконфіскували будинки, зліквідували їхніх мешканців «як клас» і перетворили кожну окрему квартиру на «комуналку» для п'яти-шести родин. Новим насельникам було вже не до символіки чергування світлих і темних плиток на сходових майданчиках, а викладене мозаїкою «террасо» на підлозі вестибюлю слово «Salve», бенедиктинський девіз на стіні «Ora et labora» чи табула з літерами «SPQR» («Сенат і народ римський») видавалися «панськими витребеньками».

Найкрасивіші прибуткові будинки у центрі міста підірвали чекісти 24 вересня 1941 року, решту підпалили нацисти у перші дні листопада 1943-го. А після війни, згадує автор, до зацілілих прибуткових будинків масово ринули утікачі з колгоспів – ті, «хто звик до рідного порога, від якого стежина вела до хвіртки через власне обійстя, а не на парадні сходи багатоповерхівки».

Наступним етапом руйнування стали капітальні ремонти 1970-х років. Кожну колишню «комуналку» перебудували на 2–3 малі квартири, міняючи втрачені фрагменти майолікових панно кахлями. Прибуткових будинки, за висловом автора, було випотрошено. А тепер ті з них, що пережили війну і ремонти, донищує «ущільнення» центру міста.

Віталій Пономарьов